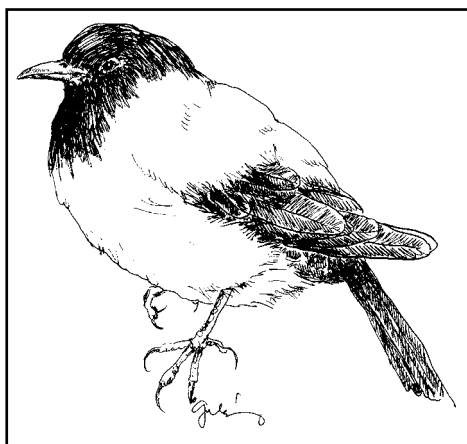

■ Zombor Ferenc

Társadalmi kontroll és adatvédelem jogszociológiai megjegyzések a „miskommandó” nevű adatgyűjtéshez

Gubányi Eszter grafikája

„QUID HIC STAS,
SI NON ORAS ROTIUS
...EXI... ...FORAS...”

(6–700 éves falfelirat
a vizsolyi református templom falán)

Az adatvédelem nem az adat védelmét jelenti, hanem annak a személynek a védelmét, akire az adat vonatkozik (adatalany, érintett). Az adatot tehát nem önmagáért kívánták védelemben részesíteni a XX. sz. végi demokráciák, amelyek elismerték a polgárok jogát személyes adataik védelméhez. A személyes adatok védelméhez fűződő jogot információs önrendelkezési jogként szokás meghatározni¹, eszerint az érintett maga határozhatja meg, hogy mely adatait kinek, milyen célra adja át, ezt csak törvény korlátozhatja kivételesen közérdekből, pontosan meghatározott esetekben.

Az adatvédelmi jog számos jogágot érint, néhány részterületen vannak már művelői, az egyetemi oktatásban – a még ritka jogi informatika oktatást leszámítva – egyelőre kevéssé vesznek róla tudomást. Úgy tűnik, e területet az alkotmányjog sem kezeli már mostohán, mint alkotmányos alapjog az emberi jogok része, elméleti kérdéseiről számos tanulmány megjelent Magyarországon is. Sok olyan elemzés is született azonban, mely (aktuál)politikai megjegyzésekkel, kiszólásokkal van tűzdelve, ez elriasztja az objektív igényű olvasót.

Az adatvédelem tudomány-rendszer-tani kérdése, körülhatárolása helyett fontosabbnak tűnik érvényesülésének vizsgálata. Mivel a társadalmi kontroll jóval szélesebb területet fed le, mint a jog, látni lehet már az adatvédelem-adatkezelés olyan területeit, amelyek jogon túliak, ezek

¹ 15/1991. (IV. 13.) AB határozat

vizsgálatát a szociológiai komplex szemléletmód lehetővé teszi. A jogirodalomban az adatvédelmi jog érvényesüléséről egyelőre kevés szó esik.

Magyarországi kialakulása, fejlődése érdekes tanulságokkal szolgál: az Alkotmányban történő elismerést megelőző vitától, az első nevezetes alkotmánybíróági határozatokon keresztül (köztük a korlátozás nélkül használható, általános és egységes személyazonosító jel – akkori nevén személyi szám – alkotmányellenességéről szóló döntést követő gazdasági-fiskális vita, vagy az ügynök-múlt kérdései), az adatvédelmi törvény, majd később egyes szektorális törvények bizottsági-parlamenti vitájáig, elfogadásáig. Utóbbiak sorában meg kell említeni az ún. direkt marketing, áruküldő cégek adatkezeléséről szóló, 1995-ben elfogadott külön törvényt, amelyben a Parlament az Alkotmánybíróság korábbi, információs önrendelkezési jogként történő meghatározását figyelmen kívül hagyva megfordította e jog gyakorlását, ennek megfelelően az áruküldők a Belügyminisztérium Központi Adatfeldolgozó, Nyilvántartó és Választási Hivatalától személyes adatokat vásárolhatnak. Ha ez nem tetszik a polgárnak, letiltó nyilatkozatot tehet a lakhely szerinti jegyzőjénél vagy közvetlenül a Hivatalnál. Ez a megoldás nyilvánvalóan a hazai direkt marketing lobbi nyomására született, hiszen semmilyen közérdek, vagy más alapjog érvényesítése nem indokolta ezt az alapjog-korlátozást.

Az első Alkotmánybíróáságnak elévülhetetlen érdemei voltak már az adatvédelmi törvény elfogadása előtti határozataiban is az adatvédelmi jog érvényesítése terén, hiszen világos, érthető tartalommal töltötte ki a jogkövetők, jogalkalmazók számára e korábban ismeretlen intézményt.

Az érvényesülés vizsgálatakor külön kutatás tárgya lehet az, hogy a bűnüldöző hatóságok miért csak több éves késéssel kezdték komolyan venni a Btk.-ban 1993 óta meglévő jogosulatlan adatkezelés és különleges személyes adatokkal való visszaélés bűncselekményeket, s folytattak eljárásokat. Csak az elmúlt egy-két évben indultak komolyabb eljárások e tényállások alapján. Hasonló a helyzet a bíróságok gyakorlatában is, az információs jogok megsértése esetén polgári peres eljárást is lehet kezdeményezni, e körben is kevés egyelőre a mértékadó ítélet. Az adatvédelmi biztos 2001 áprilisában kiadott ajánlásában leírja, hatéves működése során szembesült azzal, hogy a személyes adatok védelméhez való jog egyik fontos garanciája, annak büntetőjogi védelme nem érvényesül a kívánt mértékben, álláspontja szerint elsősorban a szabályozás hiányosságai miatt, túlságosan tágan határozták meg a büntethetőség hatását. Ajánlásában a jogalkotóhoz fordult, a „valóságos és hatékony” büntetőjogi védelem érdekében a jogellenes adatkezelések körének szűkítését javasolta.

Csak az elmúlt néhány évben figyelhető meg, hogy a polgárok a bírósági jogorvoslati lehetőségeiket is igénybe veszik adataik védelméhez fűződő alkotmányos joguk megsértésekor. A bíróságok által megítélt kártérítési összegek egyelőre nem túlságosan magasak, más demokratikus jogállamok hasonló példáira figyelemmel azonban nálunk is várható akár milliós kártérítési összegek megítélése, amely komoly visszatartó erőt jelenthet.

Az adatvédelmi biztos feladatai között a panaszok kivizsgálása mellett az adatvédelmi kultúra fejlesztése, népszerűsítése, a jogi ismeretterjesztés is

fontos szerepet kap. Az adatvédelmi ombudsman nem hatóság, döntései (ajánlás, állásfoglalás) nem bírnak kötelező erővel, mégis 95% fölött van elfogadottságuk. Az ombudsman közvetlen adatvédelmi kultúrafejlesztő tevékenységét jól példázza 2001. februári internetes ajánlása és annak fogadtatása. Az ajánlásban nemcsak a jogalkotóhoz, nemcsak az internet-szolgáltatókhoz fordult, hanem az internetet használó magánszemélyekhez is. A felhasználókat arra emlékeztette, hogy magánszférájuk a hálón fokozottan sérülékeny. Javasolta, hogy kövessék nyomon a szolgáltatók adatvédelmi politikáját, bátorította őket a magánszféra védelmét biztosító eszközök (pl. tűzfal program) alkalmazására. A szolgáltatóknak javasolta, hogy tegyék közzé adatvédelmi elveiket, intézkedéseiket, tájékoztassák a felhasználókat lehetőségeikről, teendőikről jogaik megóvása érdekében. Az ajánlás kedvező fogadtatásra talált, a hazai internet-szolgáltatók kidolgozták adatvédelmi elveiket, szabályzatukat, amelyet honlapjukon a felhasználók számára elérhetővé, megismerhetővé tesznek.

Jogszociológiai vonatkozásai miatt az állampolgárok személyes adatainak kezelése (felvétel, gyűjtés, tárolás, feldolgozás, felhasználás, továbbítás, nyilvánosságra hozatal stb.) a társadalmi kontroll sajátos megnyilvánulása, nemcsak az állam és polgár kapcsolatában, de a gazdasági szervezetek és a polgár, valamint a társadalmi szervezetek és a polgár tekintetében is.

A társadalmi rend fenntartásához, az állam működéséhez elengedhetetlen feladatokat végző szervezetek (nagy állami adatkezelők) szükségszerűen milliós adatgyűjtéseket végeznek, sokszor nagy a kísértés és az igény a nem törvényes adathalmozásra, készletezésre. Az ilyen gyakorlatot azonban az Alkotmánybíróság már korán helytelenítette:

„A határozott cél nélküli, s definiált célok hiányában a különböző felhasználási célok szerint nem osztható, bármely adatot előre meg nem határozható felhasználói körök számára rendelkezésre bocsátó, »készletre« való adatfeldolgozás önmagában alkotmányellenes”².

Magyarországon az adatvédelmi kultúra immár több mint tízéves alakulásának tapasztalatai is jelzik azt a veszélyt, hogy a rendszerváltás után egyrészt számos gazdasági társaság, szervezet kíván állami szerv szerepében tetszelegni, különösen az állam klasszikus elnyomó, bűnüldöző, erőszakserveinek tevékenységéből magának szeletet kihasítani, ilyen feladatokat átvenni, gyakorolni, másrészt az állam az elnyomó eszközeit, jogait szívesen átadja olyan szerveinek, melyeknek korábban nem ez volt a feladatuk: szolgáltattak, nem voltak hatóságok. Ezt példázza az adórendőrség, metrórendőrség borkommandó, olajkommandó, áramkommandó, közterület-felügyelet, vásárlót motozó és kamerázó biztonsági őr, továbbá ide sorolható a szoftverrendőrség is (valójában társadalmi szervezet, amit egyes szoftvergyártók hoztak létre azzal a céllal, hogy elsősorban a gazdasági társaságok illegális szoftverhasználatát visszaszorítsák). Harmadsorban, a gazdasági élet különféle szereplőinek hatalmi igényei mellett nem szabad elfeledkezni az állam új

² 15/1991. (IV. 13.) AB határozat

centralizációs törekvéseiről sem (határregisztráció, okmányirodák, legújabbban: pozitív banki adóslista, új elektronikus munkakönyv stb.).

Az „információs forradalom” kiszélesedése, az új kommunikációs technológiák terjedése, a videó- és audio eszközök, a különböző felismerő technikák (arckép, ujjnyomat, hang, írisz) fejlődése, egyéb berendezések használata (hazugságvizsgáló, drogteszt hajszál alapján stb.) szinte határtalan adatkezelési – tegyük hozzá: visszaélési – lehetőségeket kínál. Működik már a „Megfigyelő Gazdaság”, a „Nagy Testvér” kisöccse, amely olyan beavatkozást tesz lehetővé a magánszférába, amit korábban elképzelni sem lehetett. Már Magyarországon is milliokról készül felvétel az autópályán, közterületen, bankfiókokban, bevásárlóközpontban, gyakran az érintettek tudta nélkül.

E veszélyek közös vonása, hogy a polgár egyre inkább egyoldalúan korlátozó hatalmi igények áldozatává válik, megbomlik a Bibó által hivatkozott kényszer- és szabadságélmények közötti egyensúly, nem érvényesül az ezt tükröző helyes jogi követelmény.

Ezek sorában új jelenség, hogy a közelmúltban egy társadalmi szervezet is fellépett olyan adatkezelési, -gyűjtési igénnyel, amely jelentős – több szempontból kifogásolt, rosszul értelmezett – társadalmi kontrolligényt takar.

A 2002. évi parlamenti választások előtt néhány hónappal egy társadalmi szervezet olyan adatkezelést jelentett be a nagy nyilvánosság előtt, amely éles sajtó-, ideológiai és politikai vitát váltott ki. A tervezett adatkezelésről számos egyházi személy, politikus és társadalmi szervezet nyilatkozott, helytelenítve azt. Érveik között elsősorban egyháztörténeti, történeti és politikai megjegyzések szerepeltek.

A Magyar Nemzet 2002. február 12-i száma hírt adott arról, hogy a Szocialista Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége (SZESZ) olyan „monitoring-csoportot” állított fel, amelynek az a feladata, hogy tagjai járják az ország templomait és figyeljék: politizálnak-e a papok. A cikk szerint a SZESZ elnöke megerősítette, hogy két csapat végzi a munkát: 170-en részt vesznek az ország különböző településein található templomok szentmiséin, leírják, vagy magnófelvételen rögzítik az elhangzottakat és a bejáratoknál elhelyezett falragaszokról, hirdetményekről

Gubányi Eszter grafikája

jegyzeteket készítenek. Ezeket az információkat nyolc fős „központi elemző stábnak” továbbítják, amely azokat összegzi, dokumentálja, és nyilvánosságra hozza.

A bejelentés után kirobbant széles vita során nyilvánvalóvá vált, hogy igen sokféle szempontból közelíthető meg a kérdéskör. A kezdeményezés mindegyikétől adatgyűjtésre, feldolgozásra és nyilvánosságra hozatalra irányult, ezért nem haszontalan, sőt, remélhetőleg tanulságokkal jár e kérdés társadalmi kontroll felőli, szociológiai, politikamentes vizsgálata.

A Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma helyettes államtitkára a cikk megjelenését követően az adatvédelmi biztos állásfoglalását kérte a SZESZ tervezett adatgyűjtésével kapcsolatban, erről a sajtót is tájékoztatta. Közölte, hogy értesülései szerint nyilvánosságra kívánják hozni, mely plébános hol, milyen szöveggel vagy szövegrészlettel sértette meg a semlegesség elvét. Kifogásolta, hogy a szervezők a semlegesség elvének megsértésére hivatkoztak, mivel a politikától való tartózkodás az egyes nagyobb egyházak önkorlátozása, melyet senki nem kérhet számon az egyházakon és az egyháziakon, a politikai állásfoglalás minden állampolgárnak, így az egyházi személyeknek is alkotmányos joga. Véleménye szerint a szervezet újságban leírt tevékenysége alkalmas arra, hogy az állampolgárokat a vallás szabad gyakorlásában fenyegetéssel korlátozza, az érintettek számára a megfigyelés tudata önmagában fenyegető a közelmúlt történelme alapján. Álláspontja szerint a készülő dokumentáció jogosulatlan adatkezelésnek minősül, vallási meggyőződés és politikai vélemény regisztrálására irányul, ilyen adatokat a nevezett szervezet nem kezelhet.

A cikk megjelenését követően az újságíró megkereste az adatvédelmi biztost is, aki elmondta, hogy a személyes adatok meghatározott szempontok szerinti gyűjtése, válogatása, továbbítása adatkezelésnek minősül, amely akkor jogszerű, ha ehhez az érintett hozzájárul, vagy törvény azt elrendeli, mindenestre be kell jelenteni az adatvédelmi törvény szerint az általa vezetett nyilvántartásba. Az ombudsman azt is közölte, hogy a SZESZ eddig nem jelentkezett be a nyilvántartásba és hozzátette, az ügyben akkor tud eljárni, ha valamelyik érintett panaszbeadvánnyal fordul hozzá.

A Magyar Nemzet február 14-i száma „Meghátártak az adatgyűjtők” című írásában, „A szocialista egyetemisták arra kíváncsiak: közemberek-e a papok” alcímmel beszámolt arról, hogy a SZESZ elnöke elmondta: a lap „tegnap”i számában megjelent cikk hatására levél útján tájékoztatta Péterfalvi Attila adatvédelmi biztost arról, hogy olyan monitoringcsoportot állítottak fel, amelynek tagjai a papság esetleges politikai kijelentéseit kívánják vizsgálni”. Hozzátette, hogy „nem akarnak jogellenes adatgyűjtést végezni, ezért arra kéri az adatvédelmi biztost, hogy foglaljon állást abban a kérdésben: közembernek vagy magánembernek minősíthető-e a papság?”

A nyilatkozattal ellentétben nem kapott az ombudsman sem konzultációs beadványt, sem nyilvántartásba történő bejelentkezést.

A híradások szerint tehát a SZESZ nem végezte a beharangozott adatkezelést, megkereséssel nem fordult a biztoshoz, aki az ügyben emiatt nem folytatott vizsgálatot. Ha a SZESZ el is küldte volna a jelzett konzultációs meg-

keresését, az elnökkel készült interjúban megfogalmazott kérdés megválaszolása akkor sem tartozott volna az ombudsmani hatáskörébe, nem dönthet a „papság” köz- vagy magánemberként történő minősítésének kérdésében.

A helyettes államtitkár azt kérte a biztostól, hogy állásfoglalásban mondja ki: „a templomokban az adott egyház hozzájárulása nélkül folyó adatgyűjtés, és az így nyert különleges adatok kezelésének törvényellenes voltát”. Az adatvédelmi biztos valamely kérdésben csak akkor adhat ki jogellenességet megállapító állásfoglalást, ha a pontosan megjelölt és részleteiben feltárt adatkezelés tekintetében vizsgálatot folytatott (helyszíni ellenőrzés és/vagy levélváltás alapján), az adatkezelésre irányadó jogszabályi rendelkezéseket feltárta, azok megtartását ellenőrizte.

Az ügyben adatvédelmi biztos vizsgálat a hivatkozott okok miatt nem volt, azonban számos kérdés tisztázatlan maradt.

A legfontosabb talán a kezdeményezés miéértje. A kezdeményező SZESZ-es fiatalok úgy gondolták, az ő feladatuk meghatározni, hogy a szentmisén miről beszélhetnek a papok és miről nem. A politikai kijelentést tevő papot az ő feladatuk megfigyelni, ki kell űzniük a templomokból a gonoszt, a politikai kijelentést, le kell jegyzetelniük a bejárat falragaszokat, hirdetményeket.

Az ún. „politizáló” papot nyilván kell tartani, az országos sajtóban meg kell nevezni, meg kell bélyegezni.

Az adatgyűjtő ifjak figyelmét talán elkerülte, hogy a Magyar Köztársaság, mint független, demokratikus jogállam felhagyott a rossz-émlékű ötvenes évekbeli egyházüldöző állami gyakorlattal. Megszüntették a rendszerváltással a hasonló emlékű 1959-ben felállított Állami Egyházügyi Hivatalt, erre 2002-ben egy társadalmi szervezet nosztalgiazik. Úgy érzi, küldetése az, hogy folytassa a rendszerváltás előtti gyakorlatot, meg kell regulázni a papokat.

Mi volt a célja ennek az adatkezelésnek? Nem mellékes kérdés, ugyanis a magyar adatvédelmi törvény és a jelentős nemzetközi egyezmények egyik alapelve az adatkezelés célhoz kötöttségének követelménye.

Az adatvédelmi törvény³ szerint a jogszerű adatkezelés egyik feltétele az adatkezelés „célhoz kötöttsége” elvének érvényesülése, vagyis:

„5. § (1) Személyes adatot kezelni csak meghatározott célból, jog gyakorlása és kötelezettség teljesítése érdekében lehet. Az adatkezelésnek minden szakaszában meg kell felelnie e célnak.

(2) Csak olyan személyes adat kezelhető, amely az adatkezelés céljának megvalósulásához elengedhetetlen, a cél elérésére alkalmas, csak a cél megvalósulásához szükséges mértékben és ideig.”

Tehát az adatkezeléshez olyan előre meghatározott cél szükséges, amit a jog elismer. Legyen kifejezett törvényi rendelkezés valamely jog gyakorlásáról vagy kötelezettség teljesítéséről, amely indokolja az adatkezelést.

³ A személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról szóló 1992. évi LXIII. törvény.

Van-e ilyen törvényi rendelkezés? Ezt kellett volna vizsgálni az ombudsmannak (keresnie mindenféle törvényben). A kezdeményezők mindenesetre nem könnyítették volna az ilyen keresést azzal, hogy nem törvényre (abban foglalt, rájuk vonatkozó jogra, kötelességre hivatkoztak), hanem a semlegesség elvére.

A célhoz kötöttség mellett további lényeges szempont az „adatminőség” elve:

„7. § (1) A kezelt személyes adatoknak meg kell felelniük az alábbi követelményeknek:

- a) felvételük és kezelésük tisztességes és törvényes;
- b) pontosak, teljesek és ha szükséges, időszerűek;
- c) tárolásuk módja alkalmas arra, hogy az érintettet csak a tárolás céljához szükséges ideig lehessen azonosítani.”

Nem könnyű ezeknek megfelelni. Mi az, hogy tisztességes? Az adatvédelmi törvény ezt nem fejti ki bővebben. A törvény indokolása sem. A pontosságról, teljességről: nem derült ki, milyen adatok kezelése volt a terv, kijelentésé, vagy az érintettre vonatkozó következtetéseké, értékeléseké?

Jelen írás nem kíván ezekben a kérdésekben állást foglalni, a kezdeményezés társadalmi vonatkozásait keressük.

A pap tehát ne „politizáljon” a templomban. És kívül? Gyülekezeti bibliáórán, hittan-oktatáson, vagy akár egyházi fenntartású kórházban, netán a helyi vagy országos sajtóban? Erre is kell „monitoring-csoport”, meg „központi ellenőrző stáb”? Ezt a logikát folytatva, azt is figyelni kell, hogy kivel beszél az utcán, otthon, telefonon? Milyen napi- és hetilapot járát? Még egy apróság, csak halkan: vajon internetezik? Milyen oldalakat látogat? Lehet hogy kiderül, ráadásul pedofil is?

Ha már az adatgyűjtés a megoldás: politizálni csak szóban lehet? Egyéb módon nem? Az ilyen adatokat is gyűjteni kell? Figyelni kell, hogy ki milyen színű sálát vesz fel, milyen virágot tűz a gomblyukába vagy tesz a vázájába, netán Bocskait vesz-e fel? Ha az nem a mi színünk, akkor nyilvántartásba vesszük?

Sok baj van ezekkel a papokkal. Veszélyesek, prédikálnak mindenféléről, politizálnak, kell valamilyen korszerű nyilvántartás róluk. De van megoldás! Az utcákon, tereken, áruházakban már úgymint működnek kamerák, legyenek a templomokban, parókiákon is, mindenhol. A templomokba csak elektronikus (intelligens!) chip-kártyával lehessen belépni, mint a footballstadionba, hogy ki lehessen szűrni a közönségből a Rend bontóit. A chipkártya egyben mérőműszer is lehetne, mely jelezné, hogyan hatnak a hívekre a pap politikai kijelentései. De nem is kell cifrázni, a chip egyenesen a tarkóba ültethető. Mint a kutyáknál elcsavargás esetére, vagy mint a híres angol focista bejelentette, aki gyerekeit így akarja megvédeni az emberrablóktól.

Mit mondjon tehát a pap a templomban? Ezt ki döntse el: vajon az egyház, a hívek, a pap, vagy egy társadalmi szervezet? És ha mégis „politizál”? Az kinek a jogait sérti?

Nem tudhatta meg a közvélemény, hogy miért csak a szentmiséket, a katolikus papokat kívánták ellenőrzésük alá vonni? Hol marad a többi történelmi egyház? És a kisegyházak? Eretnek hozzáfűzés: a szekták? Bástyá elvtárs mit mondana?

Sokakat megnyugtatót, hogy a tervezett adatkezelés végül elmaradt, de arra mindenesetre jó volt, hogy emlékeztessen egy új veszélyre – bár célja nyilvánvalóan nem ez volt. Az angol-amerikai jogirodalomban elterjedt „social control” kifejezés „társadalmi kontroll”-ra fordítása szűkített, félrevezető értelmezéshez vezet, mivel a kifejezés második szavához nálunk csupán a hierarchikus, felülről történő ellenőrzés kötődik. Veszélyes, ha Leviathánt, újabban Nagy Testvért játszunk, ne akarjuk utánózni, éppen elég helyre kinyújtotta már csápjait, kameráit.

Különösen káros szereptévesztés azonban, ha társadalmi szervezetnek van ilyen törekvése. Posztmodern jogi jelenséggként írják le a közösségek jelentőségének felértékelődését, jogainak erősödését az állammal szemben. Az egyesülési jogról szóló törvény világosan fogalmaz: az egyesülési jog gyakorlása nem járhat mások jogainak és szabadságának sérelmével. Társadalmi szervezet csak az Alkotmánnyal összhangban álló tevékenység végzése céljából alakítható. Amennyiben az említett társadalmi szervezet az alapszabályában rögzített célját kívánta teljesíteni az adatgyűjtéssel, akkor más a helyzet, a vitát máshol lehet folytatni. A társadalmi szervezetek törvényes működése felett az ügyészség gyakorol felügyeletet.

A szociológiai jogszemlélet alapja az összetett, „kívülről-belülről” történő vizsgálat. A hagyományos gondolkodás is az egésze irányul. Ha az ifjú adatgyűjtők eljutottak volna Vizsolyba, a református templomba, lejegyzetelhették volna az e cikk mottójául választott sok száz éves latin nyelvű falfeliratot: „Ki itt állsz és nem imádkozol, menj ki a templomból”. Őseink egy mondatban össze tudták foglalni megoldási javaslatukat.

Irodalomjegyzék:

- Adatőrségen* (Budapest, INDOK, 1998) Az Adatvédelmi Biztos Beszámolói, 1995–96 és 2001 között.
- Az odaátra nyíló ajtó – The Door Onto the Other Side.* (Budapest, Adatvédelmi Biztos Irodája, 2001)
- Badó A.–Loss S.–H. Szilágyi I.–Zombor F.: *Bevezetés a jogszociológiába.* (Miskolc, Bíbor Kiadó, 1997)
- Balogh Zsolt György: *Jogi informatika.* (Budapest – Pécs, Dilaóg Campus Kiadó, 1998)
- Kerekes Zsuzsa–Zombor Ferenc: *Az információs jogok és a sajtó – A média lehetőségei és korlátai.* (Budapest, INDOK, 1999)